

UOT 336

Sevil Balayeva

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
magistrant
balayevasevil@gmail.com*

Zöhrab İbrahimov

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
i.ü.f.d
e-mail: z.ibrahimov@unec.edu.az*

MALİYYƏ DAYANIQLILIĞINA DAİR KONSEPTUAL YANAŞMALAR VƏ BANKLARIN MALİYYƏ DAYANIQLILIĞININ ƏSAS GÖSTƏRİCİLƏRİ

Global iqtisadiyyatda artan sənayelərarası və transmilli inteqrasiya nəticəsində maliyyə sistemləri həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə daha çox inteqrasiyaya məruz qalır və getdikcə daha çox mürəkkəb xarakter daşımağa başlayır. Ona görə də maliyyə sistemi maliyyə alətlərinin mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar daha kompleks xarakter daşımağa başlayır. Məqalədə fəaliyyətin müxtəlifliyi və risklərin yüksək səviyyədə mövcudluğu şəraitində makro və mikro səviyyədə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə təhdidlər yaradan amillər və maliyyə sabitliyinin qorunmasının başlıca istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Araşdırma göstərir ki, 2008-ci ildə baş verən maliyyə böhranı və 2019-cu ildən başlayaraq dünyanı cənginə alan COVID-19 pandemiyasının maliyyə sistemlərinə sarsıdıcı təsirləri maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinə diqqətin artırılmasını zərurətə çevirmişdir.

Məqsəd – mövcud tendensiyalar nəzərə alınaraq, maliyyə sabitliyi anlayışı, firmaların və xüsusilə də bankların maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinin nəzəri-metodoloji əsaslarını və problemin həlli yollarını tədqiq etməklə bu sahədə səmərəliliyin artırılmasından ibarətdir.

Metodologiya – tədqiqat işi zamanı ədəbiyyat icmalı, məzmun təhlili, müqayisə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – 2008-ci ildə başlamış maliyyə böhranı və 2019-cu ildən genişlənən COVID-19 pandemiyasından sonra müvafiq istiqamətdə araşdırmaların çoxalmasına baxmayaraq vahid yanaşma qəbul edilməsə də, Avropa və Amerikada problemin həlli ilə bağlı qəbul olunmuş dəstək proqramları və normativ-hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi tədbirləri mövzu ilə bağlı araşdırmalarda ən yaxşı nümunələr kimi qəbul edilir.

Açar sözlər: *maliyyə dayanıqlılığı, banklar, maliyyə böhranı, risklər*

Giriş

Bazar iqtisadiyyatından öncə hökm sürən inzibati amirlik sistemində mövcud olan bütün resurslar, o cümlədən istehsal vasitələri bütövlükdə dövlətin mülkiyyətində idi və iqtisadiyyatın tənzimlənməsi birbaşa metodlar vasitəsilə sərt şəkildə həyata keçirilirdi. Ona görə ki, dövlət institutları inzibati metodlarla iqtisadi sistemin, eləcə də maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsini mərkəzləşdirilmiş mexanizmlə həyata keçirirdi. Bununla, həm də ayrı-ayrı müəssisələrin öz fəaliyyətləri üzərində sərbəstliyi, o cümlədən maliyyə sistemi

üzərində hüquqları nisbi xarakterə malik idi. Lakin yeni iqtisadi sistemə inteqrasiya çox şeyləri dəyişdi. Belə ki, planlı təsərrüfat formasından bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçid maliyyə münasibətlərinin həyata keçirilməsinə yeni yanaşma və meyarlar gətirmiş, daha öncə mövcud olan maliyyə münasibətlərinin forma və məzmunca əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə, yeni keyfiyyət istiqamətlərinin qazanılmasına gətirib çıxarmışdır. Bütün bu dəyişikliklər maliyyə sisteminin idarə edilməsinə də sirayət etmiş və yeni alətlərdən istifadə olunmasını zərurətə çevirmişdir [4].

Araşdırma göstərir ki, XIX yüzillikdən etibarən maliyyə anlayışı dövlətin gəlir və xərclər miqyasını aşaraq, həm də müəssisə və təşkilatların pul şəklində əməliyyatlarına da aid edilməyə başlamışdır. Bununla əlaqədar olaraq əksər hallarda “*maliyyə kapitalı*” və “*bank kapitalı*” anlayışlarından geniş şəkildə istifadə olunduğunu görə bilərik. Bu baxımdan qeyd etmək yerinə düşər ki, C.M.Keyns də maliyyə kapitalından bəhs edərkən onu pul forması kimi təsvir etmişdir. Vurğulamaq lazımdır ki, maliyyənin məhz bu şəkildə izahı ilə bir çox hallarda maliyyə bazarlarında mövcud olan problemlərin həlli ilə məşğul olan yeni tədqiqatçıların yanaşmalarında da qarşılaşmaq mümkündür [1]. Maliyyənin mahiyyəti onun yerinə yetirdiyi funksiyalarında öz əksini tapmışdır. Vurğulamaq vacibdir ki, onun kəmiyyəti və məzmunu barəsində iqtisadçı alimlər arasında ciddi fikir ayrılıqları mövcuddur. 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq, maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsi iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi sahəsində aparıcı istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Bəhs olunan obyektin aktuallığını müxtəlif ölkələrin mərkəzi banklarının və beynəlxalq maliyyə institutlarının çoxsaylı hesabatlarından da görmək olar. Maliyyə sabitliyi məsələsinin araşdırılmasına diqqətin artması, həm elmi, həm də siyasi aspektlərdən qaynaqlanır və baş verən maliyyə böhranlarından sonra bu mövzu daha böyük aktuallıq kəsb etməklə elmi camiyədə böyük müzakirələrin aparılmasına səbəb olur.

Maliyyə sistemi maliyyə alətlərinin mürəkkəb olması ilə əlaqədar olaraq daha kompleks xarakter daşımağa başlamışdır. Burada xüsusilə fəaliyyətin müxtəlifliyi və risklərin hərəkətliyi daha çox rol oynayır. Məsələyə geniş prizmadan baxdıqda isə derequlyasiya və liberallaşma maliyyə innovasiyalarının tətbiqi üçün geniş imkan yaratmış və risklərin mobilliyini artırmışdır. Beləliklə də, yeni maliyyə sistemi şəraitində və mövcud reallıqlar fonunda maliyyə sabitliyinin qorunmasına təhdidlər yaranan risklər bəzən gözlənilməz halda dəyişə, bəzən arta və bəzən də azala bilər [8]. Ümumilikdə götürdükdə isə bu vəziyyət daha mürəkkəb situasiyanın yaranmasına gətirib çıxarır, xüsusilə də risklərlə mübarizənin əhəmiyyətinin artdığı bir vaxtda bütövlükdə bazar iştirakçılarının, nəzarətçilərin və siyasətçilərin sistem daxilində və davamlı şəkildə risklərinin inkişafını qiymətləndirməsini və onların idarə edilməsini çətinləşdirir. Baş verən bu tendensiyalar və inkişaf meyilləri həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə iqtisadi səmərəliliyə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verən maliyyə sabitliyi sahəsində mühüm dəyişikliklərin reallaşdığını sübut edir. Aydın olur ki, real iqtisadiyyatlar üçün maliyyə riskləri və onların zəif cəhətlərinin aşkar edilməsi, eləcə də maliyyə sabitliyinin təşviq edilməsində mühüm rol oynayan siyasətçilərin bu dəyişikliklər və tendensiyalar çərçivəsində istiqamətlərin təyin edilməsi prosesində böyük rolu vardır.

“*Maliyyə dayanıqlılığı*” anlayışının daha geniş mənalar kəsb etməsi və bu istiqamətdə araşdırmaların çoxalmasının sonuncu mərhələsi COVID-19 pandemiyası və bu dövəndə maliyyə sabitliyinə təhdidlərin iqtisadiyyata əhəmiyyətli təsirləri ilə bağlı olmuşdur. Araşdırma göstərir ki, maliyyə sistemi və maliyyə dayanıqlılığının dünya iqtisadiyyatında müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq, maliyyə dayanıqlılığı anlayışının nəzəri-metodoloji aspektlərinin, müasir mərhələdə onun təmin edilməsinə təsir edən faktorların, bu sahədə həyata keçirilən monetar tənzimlənmə fəaliyyətinin öyrənilməsi, həmçinin bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlığın inkişafında mühüm rol oynayan bankların maliyyə dayanıqlılığına təsir edən amil

və elementlərin müəyyənləşdirilməsi böyük elmi aktualıq kəsb edir. Məlum olur ki, maliyyə fəaliyyətinin kifayət qədər tarixi olmasına baxmayaraq, yalnız maliyyə dayanıqlılığı konsepsiyalarının son onilliklərdə məşhurlaşması və xüsusilə də 2008-ci ildəki maliyyə böhranı və COVID-19 pandemiyasından sonra bu sahəyə daha çox diqqətin artması baş vermişdir.

Firmanın maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsinə dair yanaşmalar

Maliyyə sistemi real iqtisadi proseslərlə bağlıdır və onun dayanıqlılığının təmin edilməsi özəl sektorun inkişaf etdirilməsi, sosial-iqtisadi tərəqqinin davamlılığı və ictimai istehsalın gücləndirilməsi istiqamətində iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsini tələb edir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bizneslərin inkişafı və sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi də öz növbəsində maliyyə dayanıqlılığının gücləndirilməsini tələb edir. Şübhəsiz ki, bu tələbin ortaya çıxması tarixi-iqtisadi gerçəklikdən qaynaqlanır və müasir iqtisadi transformasiya şəraitində daha çox aktualıq kəsb edir.

Qlobal maliyyə böhranından sonra bütün dünya miqyasında siyasətçilər maliyyə sisteminin dayanıqlılığını artırmaq məqsədi ilə ardıcıl islahatlara başladılar. Nəticə etibarilə bir çox mərkəzi banklara maliyyə sabitliyinə nəzarət etmək, bəzilərində isə maliyyə sabitliyini tənzimləmək mandatı verildi. Eləcə də bəzi mərkəzi banklar monetar siyasətin həyata keçirilməsi zamanı qərarlarının qəbulu prosesinə maliyyə sabitliyinin qorunmasını da hədəf olaraq əlavə etdilər və maliyyə sabitliyi ilə bağlı kommunikasiyalar maliyyə dayanıqlılığı sahəsində boşluqları aradan qaldırmaq üçün əlavə alətlər kimi istifadə edilməyə başlandı [2]. Firmanın maliyyə dayanıqlılığı onun maliyyə vəziyyətində əhəmiyyətli dalğalanmaların olmaması, böhranların təsirinə məruz qalmaması, eləcə də fiskal siyasətlə sıx əlaqəli olan geniş maliyyə sabitliyi konsepsiyasından istifadə edilməklə müəyyənləşdirilə bilər [9]. Maliyyə, fiskal, siyasi və iqtisadi qeyri-sabitlik arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə mövcud olduğuna görə bir sahədə qeyri-sabitliyin mövcud olması və ya ortaya çıxması digərində də qeyri-sabitliyə səbəb ola bilər.

Dünya Bankının açıq təqdim etdiyi informasiyalarda maliyyə sabitliyinin bir çox təriflərinin olduğu qeyd olunur və vurğulanır ki, onların əksəriyyətində maliyyə sabitliyinin ümumi cəhəti kimi maliyyə böhranları zamanında maliyyə sisteminin fəaliyyət göstərə bilməməsi ilə əlaqədar mövcud sistemlər çərçivəsində problemlərin baş verməsi göstərilir. Beləliklə, başlıca problemin maliyyə sistemlərinin stressə davamlılığının aşağı olması qəbul edilir. Dünya Bankının rəsmi saytında yer alan informasiyada maliyyə sabitliyinin mahiyyəti haqqında aşağıda qeyd olunan məlumatlar əksini tapır: Stabil maliyyə sistemi resurslarını səmərəli şəkildə bölüşdürmək, maliyyə risklərini qiymətləndirməklə idarə etmək, əhalinin məşğulluq səviyyəsini qəbul edilmiş təbii normalara uyğun saxlamaq və pul sisteminin sabitliyinə və ya məşğulluq səviyyəsinə təsir edəcək real kapitalın və maliyyə aktivlərinin nisbi qiymət hərəkətlərini aradan qaldırmağa qadirdir. Maliyyə sistemi endogen proseslər və ya əhəmiyyətli dərəcədə rola malik digər mənfəət təsirlər, eləcə də gözlənilməz hadisələr nəticəsində yaranan maliyyə balanssızlıqlarını aradan qaldırdığı halda sabitlik vəziyyətində olur. Stabilitet vəziyyətində maliyyə sistemi mənfəət hadisələrin real iqtisadiyyata və ya digər maliyyə sistemlərinə dağıdıcı təsir göstərməsinin qarşısını alır və bu zaman, ilk növbədə, özünü korrektə edən mexanizmlər vasitəsilə qarşıya çıxan şokları aradan qaldırır. Real iqtisadiyyatda əməliyyatların əksəriyyəti maliyyə sistemi vasitəsilə həyata keçirildiyinə görə maliyyə sabitliyi iqtisadi artım üçün əsas şərtədir. Maliyyə sabitliyinin həqiqi dəyəri ən yaxşı şəkildə onun olmadığı, yəni maliyyə qeyri-sabitliyi dövründə bəlli olur. Bu dövrlərdə banklar gəlirli layihələri maliyyələşdirməkdən çəkinir, aktivlərin qiymətləri öz daxili dəyərlərindən hədsiz dərəcədə kənara çıxır və ödənişlər vaxtında həyata keçirilir. Böyük qeyri-sabitlik bankların sıradan çıxmasına, hiperinflasiyaya və ya birjanın çökməsinə səbəb ola bilər. Bu isə maliyyə sisteminə və iqtisadi sistemə inamı ciddi şəkildə sarsıdaraq bilər [10].

Dünya Bankı qeyd olunan yanaşmadan çıxış edərək vurğulayır ki, sabit maliyyə sistemi

gözlənilməz maliyyə balanssızlıqları ilə qarşılaşa biləcəyi hallarda onların hər hansı firmaya və ya iqtisadiyyata göstərə biləcəyi istənilən mənfəi təsirlərin qarşısını almaq iqtidarında olur. Ən vacib məqamlardan biri kimi o göstərilir ki, firmaların maliyyə dayanıqlılığına qarşı baş verə biləcək təhdidlərin qarşısını almaq qabiliyyəti “ilk növbədə özünü korreksiya edən mexanizmlər vasitəsilə” reallaşır. Ona görə də, təhlil zamanı belə qənaətə gəlinir ki, firmanın maliyyə dayanıqlılığını təmin etmək üçün hər bir subyekt (firma, müəssisə, təşkilat və s.) hər hansı bir gözlənilməz iqtisadi şokların qarşısını almaq imkanına malik olmaqla, ilk növbədə, ehtimal olunan risklərin idarə edilməsi üçün sağlam daxili mexanizmə malik olmalıdır. Bu baxımdan qeyd etmək yerinə düşər ki, risklərin idarə edilməsinə dair ədəbiyyatların təhlili zamanı firmaların maliyyə dayanıqlılığını təmin etmək üçün uyğun hesab edilən, bəzi təcrübədən keçirilmiş və məşhur olan risk idarəetmə alətləri müəyyən edilmişdir. Bu istiqamətdə yazılmış ədəbiyyatların tədqiq olunması zamanı firmaların maliyyə dayanıqlılığı probleminin həlli ilə bağlı irəli sürülmüş maraqlı yanaşmalar ortaya çıxır. Dünya Bankı ortaya çıxardığı yanaşma ilə Merton modelinin tərəfdarı kimi çıxış edir ki, burada firma səviyyəsində maliyyə dayanıqlılığı üzərinə götürdüyü bütün maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək və defolt ehtimalını qiymətləndirmək qabiliyyəti kimi ölçülür. “*Maliyyə sabitliyi*” anlayışı üçün vahid yanaşma formalaşmadığından, o cümlədən, maliyyə sabitliyini aydın başa düşmək və onu təhlil etmək üçün optimal modellər, hətta açıq şəkildə ifadə etsək, maliyyə sisteminin tarazılığı və sabitliyi konsepsiyası olmadığından, adətən iqtisadçıların tələb etdiyi kimi, maliyyə sabitliyinin qorunması üçün əsas çərçivə alətlərini təsəvvür etmək və onlardan istifadəni həyata keçirtmək olduqca çətindir. Bu kontekstdə əsas çətinliklərdən biri də tədqiq olunan anlayışın praktiki və ya hamı tərəfindən qəbul edilən işlək tərifinin mövcud olmamasıdır.

Materiallar və metod

Araşdırmalar və təhlillər göstərir ki, siyasətçilər və müvafiq sahənin tənzimlənməsi ilə məşğul olan şəxslər 2008-ci il maliyyə böhranından sonra ciddi nəticələr çıxartmışlar və əsas nəticələrdən biri maliyyə xidmətləri bazarının tənzimlənməsində boşluqların aşkar olunması, onların aradan qaldırılması üçün yeni tənzimləyici normaların tətbiqinə başlanılmışdır. Buna nümunə olaraq, 21 iyul 2010-cu il tarixində ABŞ-da qəbul edilən (“Wall Street) Maliyyə İslahatı Aktı”nı, eləcə də “İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi haqqında Akt”ı göstərmək olar. Bəhs olunan aktların reallaşdırılmasının nəticəsi olaraq, qısa zaman müddətində maliyyə bazarları və bank sektorunda risklərin ölçülməsi və bank aktivlərinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi ilə məşğul olan yeni institutlar yaradıldı. Beləliklə, bu qanunun əsas məqsədi maliyyə bazarında həyata keçirilən əməliyyatlar zamanı maliyyə sektoru üçün yarana bilən risk səviyyəsinin azaldılması, törəmə alətlərin icrasından əvvəl və sonrakı mərhələdə düzgün qiymətləndirilmənin aparılması üçün qaydaların işlənilib hazırlanması, eləcə də əsas bazar iştirakçılarına nəzarətin həyata keçirilməsindən ibarətdir [3].

2008-ci ildə baş verən maliyyə böhranı və onun bank sektoruna sarsıdıcı təsiri banklarda maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi məsələsini daha çox gündəmə gətirdi. Buna qlobal maliyyə xidmətləri sektorunda Amerikanın nəhəng firmalarından biri olan “Lehman Brothers” bankının müflis olmasını nümunə göstərmək olar. Adı çəkilən bankın 2008-ci ilin sentyabr ayında bankrot olması maliyyə bazarlarının minlərlə iştirakçısına mənfəi təsir etməklə, bank sektorunda çöküşlərin yaranmasına, ardınca isə maliyyə dayanıqlılığının gücləndirilməsinin daha böyük miqyasda aktuallaşmasına gətirib çıxartdı. Bununla bağlı dünyanı gələcəkdə baş verməsi ehtimal olunan belə böhranlardan qorumağı hədəfləyən yeni hüquq normaları və qabaqleyici sistemlər yaradıldı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Lehman Brothers”in çökməsi və daha sonra ABŞ banklarının və Avropada yerləşən bankların iflas riski bank sektoruna inamsızlıq şəklində təzahür etməyə başladı. Bunun nəticəsi hər şeydən əvvəl bankların borc götürməyi

dayandırması şəklində özünü göstərdi [5]. Böhrandan sonra maliyyə bazarları və bank sektorunun tənzimlənməsinə, xüsusilə maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsinə xidmət edən yeni qanunvericilik aktları Avropada da qəbul edilməyə başladı. ABŞ-da qəbul edilən normativ-hüquqi aktdan təxminən iki il sonra, yəni 16 avqust 2012-ci il tarixində qüvvəyə minən Avropa Parlamenti və Avropa Şurasının müəllifi olduğu kapital bazarı infrastrukturuna haqqında Əsasnamə bu kontekstdə əsas töhfələrdən biri kimi qiymətləndirilir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, “Avropa Bazar İnfrastrukturunun Tənzimlənməsi” Aktı ABŞ-da qəbul edilmiş müvafiq qanunun xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edirdi. Bundan başqa, Avropa İttifaqında kredit təşkilatları və investisiya şirkətləri üçün prudensial tələblər haqqında Əsasnamənin və Kredit təşkilatlarında əməliyyatlar və onlara nəzarəti planlaşdırılan qanunun müddəaları 1 yanvar 2014-cü il tarixindən etibarən qüvvəyə mindi. Paket şəklində həyata keçirilən bu qanunvericilik aktları, ilk növbədə, bank təşkilatları üçün yeni kapital tələbləri və maliyyə likvidliyi standartlarını meydana gətirdi [7].

Avropa Birliyi və onun tərkibində olan ayrı-ayrı dövlətlərin maliyyə institutları səviyyəsində COVID - 19-un maliyyə sabitliyinə neqativ təsirlərinin azaldılması və dayanıqlı iqtisadi artımın dəstəklənməsi istiqamətində kifayət qədər ciddi qərarlar qəbul edilmişdir. Bu baxımdan, AMB qitənin maliyyə sistemində aparıcı rola malikdir. Bu ona görədir ki, təşkilatın həyata keçirdiyi monetar siyasət çərçivəsində qəbul etdiyi qərarların güclü təsirləri təkcə maliyyə institutları ilə məhdudlaşmır, onun tətbiq etdiyi siyasət, eyni zamanda iqtisadi artım tendensiyalarına da böyük təsir göstərir. AMB tərəfindən pandemiyanın yaratdığı maliyyə risklərinin idarə olunması ilə bağlı ilk addım 12 mart 2020-ci ildə atılmışdır. Bunun ardınca daha böyük və davamlı addımlar atıldı və əsas məqsəd Avropanın maliyyə sistemi üzərində daha çox təsirə malik olmaqdan ibarət idi. Beləliklə, 18 mart 2020-ci il tarixində Pandemiya Fövqəladə Satış Proqramı (PFSP) qəbul edildi ki, bu qərar sahibkarlara və ev təsərrüfatlarına kreditlərin verilməsini təmin etmək baxımından faydalı alət idi, istehsalı dəstəkləməyi və işsizliyin qarşısını almağı hədəfləyirdi. Makroiqtisadi inkişafda məşğul olan qurumlar, o cümlədən mərkəzi banklar və bank nəzarətçiləri yaranmış mürəkkəb vəziyyətdə maliyyə institutlarını dəstəkləmək üçün kapital tələblərini azaltmaq istiqamətində də qərar verdilər. Belə böhranlı vəziyyətlərdə iqtisadi artımı dəstəkləmək anlamında kredit verən təşkilatların fəaliyyəti, xüsusilə önə çıxdı. Bu, həm də ona görə həyati əhəmiyyət kəsb etməyə başladı ki, COVID - 19 pandemiyası kiçik biznes segmentinə və ev təsərrüfatlarına da sarsıdıcı dərəcədə mənfi təsir göstərdi və onların maliyyə resurslarına tələbatını xeyli artırdı. Bütün bunlar isə kredit vermək və iqtisadiyyatı dəstəkləmək üçün real alətlərə malik olduğuna görə kommersiya banklarının rolunu daha da vacib və qaçılmaz etdi [9].

Hər bir firmanın, o cümlədən bankların maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün maliyyə hesabatlarında bir sıra əsas performans göstəriciləri diqqətə alınır. Bankların maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi baxımından daha çox önəm kəsb edən əsas göstəricilərə aşağıdakıları aid etmək olar:

Likvidlik. Kapitalın likvidliyi bankın maliyyə öhdəliklərini vaxtı-vaxtında ödəyə bilməsi qabiliyyətinin başlıca meyarlarından biri kimi nəzərdən keçirilir. Biznesin likvidliyini təyin etmək üçün standart olaraq 2 formuldan istifadə edilir. Bunlar *sürətli nisbət (quick ratio)* və *cari nisbət (current ratio)* hesab olunur. Sürətli nisbət firmanın qısamüddətli öhdəliklərini yerinə yetirməsi üçün ən likvid aktivlərini özündə ehtiva edir. Daha dəqiq desək, bu formul firmanın inventarını satışa çıxarmadan və əlavə maliyyə qaynaqları axtarmadan öz cari öhdəliklərini yerinə yetirməsi imkanlarını xarakterizə edir. Sürətli nisbət formulunun hesablanması üçün fərqli metodlardan istifadə olunmasına baxmayaraq, ümumi yanaşmada ən çox istifadə olunan modul aşağıdakı kimidir:

$$\text{Çevik nisbət} = \frac{\text{çevik aktivlər}}{\text{cari öhdəliklər}}$$

Çevik aktivlər asanlıqla nağdlaşdırıla bilən ən likvid bank aktivlərini özündə ehtiva edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əksər banklar üçün çevik aktivlərin cəmi bir neçə növü mövcuddur. Bunlara *nağd vəsaitlər, pul ekvivalentləri, satıla bilən qiymətli kağızlar və xalis debitor borcları* daxildir. Çevik nisbət mövcud olan bütün cari öhdəlikləri şirkətin balans hesabatından çıxarır. Bəhs olunan formul yanaşması ödənişlərin nə vaxt reallaşdırıla biləcəyini fərqləndirməyə cəhd göstərmir. Dəqiqləşdirmə aparsaq, çevik nisbət formulu bütün cari öhdəliklərin qısamüddətli ödəmə tarixinə malik olmasını nəzərdə tutur. Beləliklə, ümumi cari öhdəliklər hesablanarkən əsas olaraq kreditör borclar, ödəniləsi əməkhaqları, uzunmüddətli borcların cari dövrə düşən hissələri və ödəniləcək vergilər nəzərə alınmaqla onların cəmi müəyyənləşdirilir və bütün bunlar müvafiq hesabatlarda öz əksini tapır.

Maliyyə təhlükəsizliyi. Maliyyə təhlükəsizliyi deyərkən, firmanın mövcud borc və öhdəliklərinin artıb-artmadığı və bununla bağlı risklərin miqyası başlıca meyar olaraq götürülür. Bu amili müəyyənləşdirmək üçün firmanın maliyyə təhlükəsizliyi göstəricisi kimi qəbul edilən **üç** əsas əmsaldən istifadə edilir. Bunlara *faizlər və vergilər çıxılmadan öncə əldə edilmiş ümumi mənfəətin faiz xərclərinə nisbəti, borcun aktivlərə nisbəti* və nəhayət, *uzunmüddətli borcların onların cari dövrə düşən miqdarının ödənilməsinə sərf edilən maliyyə vəsaitlərinə nisbəti* daxildir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, uzunmüddətli borcların onların cari dövrə düşən miqdarının ödənilməsinə sərf edilən maliyyə vəsaitlərinə nisbəti firmanın növbəti on iki ay ərzində əsas borcunun ödəmə qabiliyyətinin olub-olmadığını müəyyənləşdirməyə imkan verən göstərici kimi tətbiq olunur.

Mənfəətlilik. Mənfəətliliklə bağlı əmsallar firmanın malik olduğu resurs və aktivlərin gəlirlilik dərəcəsini ölçür. Pozitiv yanaşmalar firmanın mövcud resurslardan effektiv istifadə etdikdə daha çox gəlir götürdüyünü və uğur qazandığını deməyə əsas verir. Firmanın fəaliyyətində mənfəətliliyin təmin edilməsi onun maliyyə dayanıqlılığını üzrə digər meyarlarına da təsir edir.

Səmərəlilik. Səmərəlilik firmanın öz aktivlərindən nə dərəcədə səmərəli istifadə etdiyini ölçür. Firmanın təmsil olunduğu industriyanın xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, əməliyyatların effektiv idarə edilməsinə əhəmiyyətli təsir edən müxtəlif açar elementlər müəyyən oluna bilər.

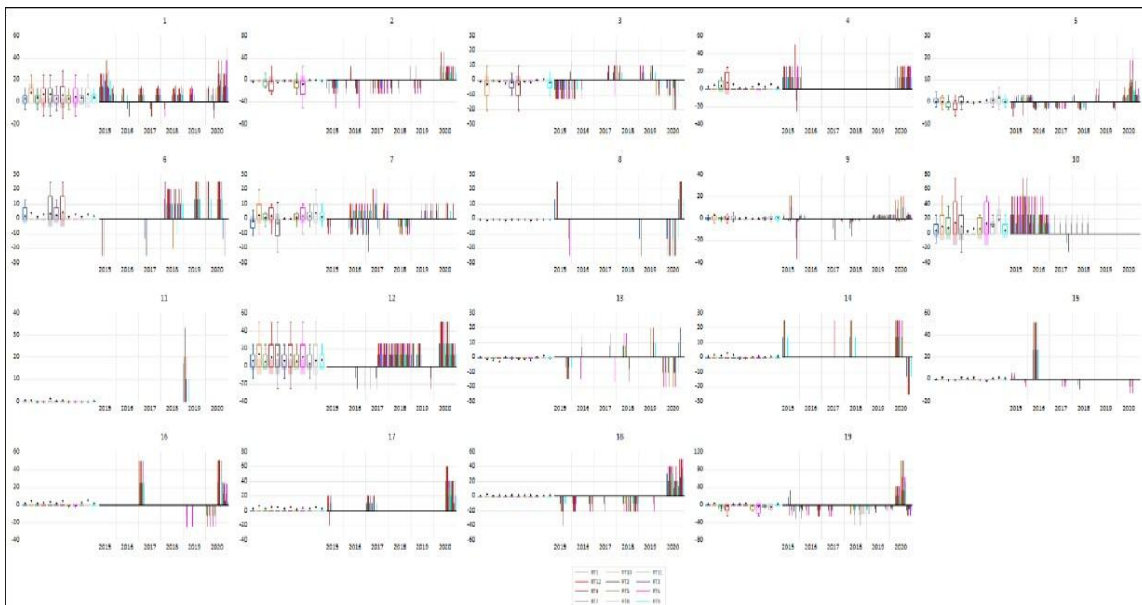
Araşdırmalar göstərmişdir ki, bankların risklərə qarşı tolerantlıq səviyyəsi uzunmüddətli kreditlərin verilməsinə təsir edən ən mühüm amildir. Bu, onu söyləməyə əsas verir ki, monetar siyasətin pul ötürülməsi üçün əsas alətlərindən biri kimi bankların kredit verməsi mexanizmindən istifadə etməklə, mərkəzi bankların iqtisadiyyatın davamlı artımını dəstəkləməsi mexanizmi çətinləşir. Bundan əlavə, COVID-19 pandemiyasının yayılması bank sektorunun qarşılaşdığı kredit riskinin artmasına, maliyyə çətinliyinin yaranmasına, eləcə də kreditləşmənin çoxalmasına gətirib çıxarmış, bank sektorunun gəlirlərinə və ödəmə qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir etmişdir. Buna baxmayaraq, Avropada bank sektorunun araşdırılması zamanı bəlli olmuşdur ki, pandemiya dönməndə kommertiya banklarının likvidliyi artmışdır. Bu nəticə onu deməyə əsas verir ki, bankların davamlı iqtisadi artımı dəstəkləmək üçün kifayət qədər maliyyə vəsaiti olsa da, müəyyən səbəbdən onlar bunu etmək istəmir. Araşdırma nəticələri bu səbəbi də tam şəkildə aydınlaşdıraraq ortaya qoymuşdur ki, kommertiya banklarının, məhz risklərə dözümlülüyü aşağı olduğuna görə onlar böyük kredit risklərini öz üzərilərinə götürmək istəmərlər. Kreditlərə əlçatırılığı azaldan amil kimi bankların risklərə qarşı tolerantlığının aşağı olmasının posesə mənfi təsiri qrafik 1-də təsvir edildiyi kimi, Avropa ölkələrində pandemiya dövründə xeyli artmışdır. Deimante Teresiene və başqalarının həyata keçirdiyi tədqiqatda bu faktor firmaların iki seqmentindən istifadə edilməklə təhlil edilmişdir [9]. Bu seqmentlər iri müəssisələr, kiçik və orta biznes (KOB) subyektlərindən təşkil

olunmuşdur.

Araşdırmanın nəticələrinə görə, Finlandiya və İtaliyadan başqa bütün AB ölkələrində iri müəssisələr üçün bankların risk tolerantlığının təsiri artıb, əksinə, pozitiv yanaşmalara əsasən, Slovakiya, Estoniya və Latviyada risk tolerantlığının rolunun azaldığı müşahidə edilib. Bununla belə, KOB-lar haqqında perspektivli sayılan yanaşmalar göstərir ki, kredit əlçatarlığına təsir faktoru kimi risk tolerantlığının rolu yalnız Slovakiya və Latviyada azalmış, Estoniyada isə dəyişməz qalmışdır. Həmçinin KOB-ların maliyyə mənbələrinə əlçatarlığına əhəmiyyətli təsir edən amil kimi bankların risk tolerantlığı səviyyəsi Sloveniya və Portuqaliyada çox vacib faktor olaraq qalmaqdadır.

Müzakirə

Firmaların pandemiya dövründə vəziyyəti və risklərin idarə edilməsi istiqamətində fəaliyyətlərini qiymətləndirmək məqsədi ilə müəlliflər Nguyen və Dinh tərəfindən empirik tədqiqat həyata keçirilmişdir. Onlar qarşıya qoyulan tədqiqat suallarına empirik cavab tapmaq məqsədi ilə “Ho Chi Minh Stock Exchange” (HOSE) və “Hanoi Stock Exchange” (HNX) birjalarında siyahıya alınmış 279 firmanın nümunələrindən istifadə etmişlər və firmaların seçilməsi zamanı onların illik hesabatlarının və maliyyə məlumatlarının mövcudluğu amilini əsas götürmüşlər. Tədqiqat prosesində ilk olaraq firmaların 2019-cu il üçün audit edilmiş illik hesabatlarından risklərin idarə edilməsi məlumatları toplanılmış və firmaların öz risklərini təhlil edən bölməsinin olub-olmaması, eləcə də həmin firmaların risklərin idarə edilməsi alətlərini açıqlayıb-açıqlamamasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Müəlliflər firma səviyyəsində maliyyə dayanıqlılığını ölçmək üçün effektivlik, likvidlik və mənfəətlik əmsallarına əsaslanmaqla təsnifləşdirilən maliyyə əmsallarından istifadə etmişlər. Müəlliflər pandemiya dövrü, yəni 2019-cu ilin I və II rübləri ilə pandemiya dövrü, yəni 2020-ci ilin I və II rübləri arasında firmanın maliyyə nisbətələrindəki dəyişikliyi öyrənmiş və risk məlumatlılığı olan firmalarla risk məlumatlılığı olmayan firmalar arasında dəyişikliyi müqayisə etmişlər. Beləliklə, təsvir edilən iki firma qrupu arasında müəyyən edilmiş hər hansı fərqlər firmanın maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində əvvəlcədən risk məlumatlılığının mövcudluğunun nə dərəcədə effektiv olduğunu göstərir. Empirik tədqiqatın nəticələri göstərmişdir ki,

Qrafik 1. Bankların risklərə qarşı tolerantlığının təsiri

Mənbə: [9]. <https://www.mdpi.com/2071-1050/13/5/2692>

firmaların maliyyə vəziyyəti COVID-19 pandemiyasından ümumi olaraq ciddi şəkildə təsirlənmiş və bu təsir 2020-ci ilin II rübündə özünü daha çox büruzə vermişdir. Xüsusilə, 2019-cu ilin II rübü ilə müqayisədə 2020-ci ilin II rübündə aktivlərin dövriyyəsi üzrə əhəmiyyətli dərəcədə azalma qeydə alınmış və daha dəqiq ifadə etsək müvafiq göstəricidə 11,6% enmə baş vermişdir. Həmçinin debitor borclarının dövriyyəsində də 26,4% azalma müşahidə olunmuşdur. Bundan əlavə, digər əhəmiyyətli dəyişiklik firmaların saxlanılan nağd pul vəsaitlərinin həcmində özünü göstərmişdir və bu aktivlərin həcmi 11,8% azalmışdır [6]. Ümumilikdə qeydə alınan əhəmiyyətli dəyişikliklərin təhlili pandemiya dövründə firmalar arasında ciddi likvidlik probleminin mövcud olmasından xəbər verir ki, bu da başa düşüləndir. Çünki ümumi olaraq alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi və makroiqtisadi səviyyədə maliyyə sabitliyinin böhran keçirməsi firmalar səviyyəsində də aktivlərin likvidliyinin aşağı düşməsinə qətilmizdir.

Müraciət edilən empirik tədqiqatın digər nəticəsinə görə, risklərin idarə edilməsi ilə firma səviyyəsində maliyyə sabitliyi arasındakı əlaqəyə dair, eləcə də əvvəlcədən maliyyə və xüsusi risk barədə məlumatlılığın olmasının pandemiya dövründə firmaların maliyyə sabitliyini təmin etməsinə kömək olması haqqında hər hansı dəqiq fakt aşkar olunmamışdır. Ancaq tədqiq edilən dövrdə risklərin idarə edilməsi alətlərini açıqlayan firmalar öz nağd pul vəsaitlərində əhəmiyyətli dəyişikliklə qarşılaşmamış, müvafiq informasiyaları paylaşmayan firmalar isə malik olduqları nağd pul vəsaitlərinin 2020-ci ilin I rübündə 15,7%, II rübündə isə 14,4% olmaqla əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına məruz qalmışlar. Bütün bunlara baxmayaraq, risklərin idarə edilməsi mexanizmləri olan firmaların xalis mənfəət marjası 2020-ci ilin II rübündə 2019-cu ilin II rübü ilə müqayisədə 52% azalma göstərmişdir. Nəticələr ümumi olaraq onu deməyə imkan verir ki, risklərin idarə edilməsi mexanizmlərinə malik olan firmaların maliyyə sabitliyi COVID-19 pandemiyası fonunda güclənmiş, digər firmalar isə likvidlik problemi ilə üzləşmişlər [6].

Nəticə

Araşdırma zamanı aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur.

- ✓ global dünya iqtisadiyyatında maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsi bir sıra makroiqtisadi amillərdən, məsələn, maliyyə böhranları və pandemiyaların təsirinə böyük miqyasda asılı olmaqla yanaşı, həm də mikro səviyyədə firmanın idarə edilməsi prosesindən və banklar kimi maliyyə təşkilatlarında risk məlumatlılığının və risklərin idarə edilməsi strategiyasının mövcudluğundan asılıdır.
- ✓ Bankların risklərə qarşı tolerantlıq səviyyəsi uzunmüddətli kreditlərin verilməsinə təsir edən ən mühüm amil olması onu deməyə əsas verir ki, monetar siyasətin pul ötürülməsi üçün əsas alətlərindən biri kimi bankların kredit verməsi mexanizmindən istifadə etməklə mərkəzi bankların iqtisadiyyatın davamlı artımını dəstəkləməsi mexanizmi çətinləşir.
- ✓ COVID-19 pandemiyasının yayılması bank sektorunun qarşılaşdığı kredit riskinin artmasına, maliyyə çətinliyinin yaranmasına və kreditləşmənin çoxalmasına gətirib çıxarmış, bank sektorunun gəlirlərinə əhəmiyyətli dərəcədə mənfəət təsir etmişdir.

Əldə olunan tədqiqat nəticələrinə əsaslanaraq, Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı təkliflərin reallaşdırılması tövsiyə olunur.

1. Müəssisənin maliyyə dayanıqlığına təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə geniş empirik tədqiqatın aparılması;
2. Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə müəssisələrin idarə edilməsində istifadə üçün özündə maliyyə dayanıqlılığının makroiqtisadi təhlilini əks etdirən illik məlumat kitablarının hazırlanması.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ataşov B., Novruzov N. və İbrahimov E. Maliyyə nəzəriyyəsi (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, Kooperasiya (2014), 468 səh.
2. Correa R., Garud K., Londono J. M., Mislang N. Sentiment in central banks' financial stability reports. *Review of Finance*, (2021). 25(1), pp. 85-120.
3. Grossule, E. Risks and benefits of the increasing role of ESMA: a perspective from the OTC derivatives regulation in the Brexit period. *European Business Organization Law Review*, (2020). 21(2), pp. 393-414.
4. Kərimov A.M. və başqaları. Maliyyə. Bakı, Qanun (2001), 351 səh.
5. Mieszala R. (2019). Impact of the collapse of the Lehman Brothers bank and the 2008 financial crisis on global economic security. *Scientific Journal of the MULF*, (2019)51.
6. Nguyen, L. T. M., & Dinh, P. H. (2021). Ex-ante risk management and financial stability during the COVID-19 pandemic: a study of Vietnamese firms. *China Finance Review International*, 11(3), 349-371.
7. Rolski M. Implementation of the CRD IV/CRR package - consequences for the cooperative banking sector in Poland (selected issues). *Economic Studies. Scientific Journals of the University of Economics in Katowice*. 2018;347:145-54.
8. Schinasi, G. J. Defining financial stability and a framework for safeguarding it. *Documentos de Trabajo (Banco Central de Chile)*, (2009). (550), 1.
9. Teresienė, D., Keliuotytė-Staniulienė, G., & Kanapickienė, R. Sustainable economic growth support through credit transmission channel and financial stability: in the context of the COVID-19 pandemic. *Sustainability*, (2021). 13 (5), 2692.
10. World Bank World Bank publication. (2020),

Севи́ль Балаева
Зограб Ибрагимов

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ К ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ И ОСНОВНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ БАНКОВ

РЕЗЮМЕ

В результате растущей межотраслевой и транснациональной интеграции в мировую экономику финансовые системы становятся все более интегрированными и все более сложными как на национальном, так и на международном уровне. Поэтому финансовая система усложняется из-за сложности финансовых инструментов. В статье определены факторы, угрожающие обеспечению финансовой устойчивости на макро- и микроуровне, и основные направления защиты финансовой устойчивости в условиях разнообразия деятельности и высокого уровня рисков. Исследование показывает, что финансовый кризис, произошедший в 2008 году, и разрушительные последствия пандемии COVID-19, начавшейся в 2019 году, для финансовых систем заставили уделить больше внимания обеспечению финансовой стабильности.

Цель – с учетом современных тенденций понятие финансовой устойчивости, теоретико-методологические основы обеспечения финансовой устойчивости фирм и особенно банков и пути решения проблемы повышения эффективности в этой области является основной целью исследования.

Методология – в ходе исследования использовались обзор литературы, контент-анализ, методы сравнения и обобщения.

Результаты исследования – После финансового кризиса, начавшегося в 2008 г., и распространения пандемии COVID-19 2019 г., хотя единого подхода и не было принято,

несмотря на увеличение исследований в соответствующем направлении, программы поддержки и меры по укреплению нормативно-правовой базы, принятые в Европа и Америка для решения проблемы относятся к теме, рассматриваемой как лучшие образцы в исследованиях.

Ключевые слова: финансовая устойчивость, банки, финансовый кризис, риски

**Sevil Balayeva
Zohrab Ibrahimov**

CONCEPTUAL APPROACHES TO FINANCIAL STABILITY AND THE MAIN INDICATORS OF FINANCIAL STABILITY OF BANKS

ABSTRACT

As a result of increased inter-industry and transnational integration in the global economy, financial systems are becoming more integrated and increasingly complex, both nationally and internationally. Therefore, the financial system is becoming more complex due to the complexity of financial instruments. In the article, the factors that threaten the provision of financial stability at the macro and micro level and the main directions of financial stability protection are defined in the conditions of the diversity of activities and high level of risks. The research shows that the financial crisis that occurred in 2008 and the devastating effects of the COVID-19 pandemic, which began in 2019, on the financial systems made it necessary to pay more attention to ensuring financial stability.

Purpose – taking into account current trends, the concept of financial stability, theoretical and methodological foundations for ensuring the financial stability of firms and especially banks, and ways to solve the problem of improving efficiency in this area is the main goal of the study.

Methodology – In the course of the study, a literature review, content analysis, methods of comparison and generalization were used.

Study Findings – Since the financial crisis that began in 2008 and the spread of the 2019 COVID-19 pandemic, although no single approach has been taken, despite increased research in this area, support programs and measures to strengthen the regulatory framework, accepted in Europe and America to solve the problem belong to the topic considered as the best examples in research.

Key words: *financial stability, banks, financial crisis, risks*